
ԻՆՔՆԱՎԵՐԱԲԵՐՍՈՒՆՔԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՁԻ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿՈՒՄ

ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ժամանակակից հոգեբանական վերլուծություններում ինքնավերաբերմունքի հիմնախնդիրը ձեռք է բերել տեսական ու գործնական նոր հնչեղություն: Այն անձի կեցության կարևոր գործոններից մեկն է: Անձը ոչ միայն ընտրություն է կատարում և որոշում կայացնում, այլև հիմնավորում է դրանք: Այդ հիմնավորումները ունեն իրենց բազմակի արտահայտումները՝ սկսած ինքնադրսևորումով, ինքնաիրացումով, ավարտված սեփական «ես»-ի հանդեպ բարդ գործողություններով: Սոցիալական հարաբերություններում մարդը ոչ միայն կրում է դերեր, կարգավիճակ և իրականացնում գործողություններ, այլև դրսևորում է վերաբերմունք իր անձի նկատմամբ: Հոգեվերլուծության և հումանիստական հոգեբանության մեջ «ինքնավերաբերմունք» հասկացությունը հաճախ նույնացվում է «ինքնագիտակցություն» հասկացությանը և փոխարինվում նրանով: Չնայած տասնամյակներ շարունակ խնդիրն ուսումնասիրվում է հոգեբանության բնագավառում, այնուամենայնիվ մինչ օրս ինքնավերաբերմունք երևույթի վերաբերյալ չկա միասնական մոտեցում. հոգեբանական բառարաններում «ինքնավերաբերմունք» և «ինքնագիտակցություն» հասկացությունները հաճախ նույնացվում են: Իր հերթին, «ինքնագիտակցություն» հասկացությունը շատ հաճախ նույնացվում է այնպիսի հասկացությունների հետ, ինչպիսիք են «ես»-ը, ««ես»-ի պատկերը», «ինքնանույնականացում»-ը, «ինքնագնահատական»-ը, «ես – հայեցակարգը», որոնք նույնպես շատ մոտ են «ինքնավերաբերմունք» հասկացությանը: Խոսելով ինքնագիտակցության երևույթի մասին՝ նշենք, որ հոգեբանական մի շարք ուղղություններում այն հանդես է գալիս որպես մարդու հոգեկան առողջության, անձնային աճի, հոգեբանական հասունության կարևոր գործոն: Հոգեբանական որոշ ուսումնասիրությունների համաձայն՝ ինքնագիտակցության հիմքում ընկած է ռեֆլեքսիան՝ մարդու ընդունակությունը գիտակցելու ներհոգեկան այն բովանդակությունը, որը նա համարում է իր անձի, իր ինքնության, իր ես-ի բաղադրիչը: Ինքնագիտակցությունը մարդուն թույլ է տալիս իրեն ընկալել որպես հաղորդակցման և գործունեության սուբյեկտ, ինչպես նաև հնարավորություն է տալիս իրականացնելու սեփական անձի գիտակցումը աշխարհի հետ փոխհարաբերություններում:

Ինքնագիտակցության հոգեբանական տեսանկյունը առաջին անգամ ուսումնասիրողներից մեկը Ջ. Ֆրոյդն է, ով հոգեկանը դիտարկում էր «այն», «ես», «գեր-ես» կառուցվածքում, ուր «ես»-ը նույնականանում է անձնային «ես»-ին, իսկ ինքնադիտման ընդունակությամբ օժտված «գեր-ես»-ը՝ սոցիալական «ես»-ին¹:

¹ Տե՛ս Փրեյդ Ջ. Введение в психоанализ: Лекции. М. 1989, էջ 349-356:

Ի տարբերություն Ջ. Ֆրոյդի՝ հումանիստական հոգեբանության ներկայացուցիչ Ա. Մասլոուն, անհատի ձևավորման գործում մեծ կարևորություն տալով ինքնաճանաչողությանը, ինքնաիրացվող անձի հոգեկան հատկությունների շարքին է դասում ինքն իրեն համարժեք ընկալման գործընթացը: Նրա կարծիքով, անհատի ինքնաիրացման և ինքնակատարելագործման հիմքում ընկած է սեփական ինքնության գիտակցումը²:

Անձի «ես» հայեցակարգի հոգեբանական ուսումնասիրության ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչներից է Է. Էրիկսոնը: Սոցիալ-մշակութային համատեքստին ուղղված ինքնագիտակցության զարգացման նրա տեսության հիմքում ընկած է ճգնաժամի հայեցակարգը, որի մեջ անձի կայացումը դիտարկում է «ես»-ի, նույնականացման կամ ինքնանույնականացման, սեփական իսկության, լիարժեքության, շրջապատողների մասնակցության տեսանկյունից³: Ի տարբերություն Է. Էրիկսոնի, որը ինքնագիտակցության հիմքում դնում էր անձի զարգացման ճգնաժամերը, Է. Բերնը առաջադրեց «իդեալական ես» գաղափարը, ինչը բաղկացած է այնպիսի գիտակցական և անգիտակցական պատկերներից, ինչպիսին որ մարդը ցանկանում է լինել: Համաձայն Բերնի տեսության՝ այդ պատկերները մենք ձևավորում ենք՝ հենվելով մեզանում հիացմունք և համակրանք առաջացնող մարդկանց վրա, որոնց ձգտում ենք նմանվել, քանի որ նրանց վերագրում ենք իդեալական հատկանիշներ⁴:

Ինքնագիտակցությանը և ինքնավերաբերմունքին վերաբերող խնդիրների ուսումնասիրության համար մեծ նշանակություն ունի հումանիստական հոգեբանությունը, որտեղ մարդու հոգեկանի հիմք են դիտվում սեփական անձի մասին պատկերացումը կամ «ես-պատկերը», «ես-հայեցակարգը»: Այս ուղղության առաջատար ներկայացուցիչներից է ամերիկացի հոգեբան Կ. Ռոջերսը, ով «ես-հայեցակարգը» սահմանում է որպես «կազմակերպված, հաջորդական, գեշտալտ, որը բաղկացած է ես-ի հատկությունների և ես-ի՝ կյանքի տարբեր կողմերի հետ փոխհարաբերությունների ընկալումից, ինչպես նաև այդ ընկալումների հետ կապված արժեքներից»⁵: Նա ինքնագնահատականը կամ սեփական անձի նկատմամբ վերաբերմունքը դիտում է որպես որոշակի հատկությունների և արժանապատվության կրող: Կ. Ռոջերսը անձի կայացման պայման է համարում հասարակության և նրա կողմից ընդունված բարոյական գնահատականը: Չնայած նա նշում է նաև այնպիսի դեպքեր, երբ մարդը կարող է պահպանել բացասական ինքնավերաբերմունք՝ պայմանավորված սեփական անձի ամբողջականության վտանգով, «ես-հայեցակարգի» ներքին անհամաձայնություններով, այնուամենայնիվ անձը ձգտում է դրական ինքնագնահատականի:

Դիտարկելով «ես-հայեցակարգի» կառուցվածքը՝ Ռ. Բերնը առանձնացնում է երկու բաղկացուցիչ. նկարագրական, որը շատ հաճախ անվանում են «ես»-ի պատկեր և բաղկացուցիչ, որը կապված է ինքնավերաբեր-

² Տե՛ս **Маслоу А.** Мотивация и личность. СПб., 1999, էջ 235:

³ Տե՛ս **Эриксон Э.** Идентичность: юность и кризис. М., 2006:

⁴ Տե՛ս **Берн Э.** Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. СПб., 1992, էջ 238:

⁵ **Хьелл Л., Зиглер Д.** Теории личности. СПб., 2006, с. 540.

մունքի կամ նրա առանձին հատկանիշների հետ, և անվանում են «ինքնագնահատական» կամ «ինքնաընդունում»: Ինչպես տեսնում ենք, Բերնսը անձի ինքնաընդունումը նույնացնում է ինքնագնահատականի հետ: Նա պնդում է, որ «ես-հայեցակարգը» ոչ միայն բնորոշում է, թե ինչ է իրենից ներկայացնում անհատը, այլև այն, թե ինչ է մտածում ինքն իր մասին, ինչպես է վերաբերվում սեփական անձին, իր գործունեությանը և հետագա զարգացման հնարավորություններին⁶:

Հոգեբանության ֆունկցիոնալիստական մոտեցման հիմնադիր, ամերիկացի հոգեբան Ու. Ջեյմսը ներմուծեց մաքուր «ես» (ճանաչող) կամ «ես» սուբյեկտ և էմպիրիկ «ես» (ճանաչվող) կամ «ես» օբյեկտ հասկացությունները, որոնցից «ես» օբյեկտը Ջեյմսը բնութագրում է որպես ներկայություն երկրի վրա, իսկ «ես» սուբյեկտը՝ որպես անձի վերաբերմունք ինքն իր նկատմամբ: Ջեյմսը առանձնացրեց անձի ֆիզիկական, սոցիալական, հոգևոր «ես»-երը⁷:

Ինքնագիտակցության վերաբերյալ հոգեբանական մի շարք հետազոտություններ հոգեկան տարբեր բովանդակություններում ինքնագիտակցության առարկա են համարում առաջին հերթին մարմինը, անձնային հատկությունները, ապա գործունեության և հաղորդակցման գործընթացում ձևավորվող սոցիալական դերերն ու դրանց հետ կապված հոգեկան բովանդակությունները: Այս մասին Ս. Լ. Ռուբինշտեյնը նշում է, որ մարդն առաջին հերթին իր ես-ին վերագրում է սեփական մարմինը, ընդունակությունները, բնավորության առանձնահատկություններն ու խառնվածքը: Նա ինքնագիտակցությունը համարում է գիտակցության հատուկ ձև՝ սուբյեկտի իմացաբանական հարաբերությունը օբյեկտի նկատմամբ, ինչից հետևում է, որ ինքնագիտակցության հիմնական գործառույթը ինքնաճանաչողությունն է: Սուբյեկտ - օբյեկտ մակարդակում ինքնագիտակցության ելակետային կառուցվածքային տարրը Ռուբինշտեյնը համարում է ինքնազգայությունը, որին հաջորդում է ինքնաընկալումը: Ինքնազգայությունից անմիջապես հաջորդում է ինքնաընկալումը, որը՝ որպես կառուցվածքային ամբողջություն, ինքնազգայությունների հանրագումար է: Ինքնազգայության և ինքնաընկալման տվյալները ամփոփվում են «ես-մտապատկերում» կամ «ես-պատկերում»: Համաձայն Ռուբինշտեյնի՝ «ես-պատկերը» ինքնաարտացոլման գործընթացի կարևոր աստիճան է, քանի որ հարաբերականորեն ազատ լինելով օբյեկտի անմիջական ներգործությունից և զգայարանների տվյալները ընդհանրացնելով ամբողջական միասնական ակնառու կերպարի մեջ՝ հնարավորություն է տալիս զգայականից բարձրանալ դեպի ռացիոնալ ինքնաիմացություն: Նա նշում է, որ միայն սեփական անձի նկատմամբ վերաբերմունքի միջոցով ««ես»-ը չի կարող դրսևորվել որպես անմիջական գիտակցման օբյեկտ, ինքնավերաբերմունքը պայմանավորված է նաև անձի նկատմամբ ուրիշների վերաբերմունքով»⁸:

Ի. Ա. Կոնը, «ինքնագիտակցություն» հասկացությունը դիտարկելով որպես մարդու՝ ինքն իր հետ ներքին երկխոսություն, կարևորում է անձի՝

⁶ Տե՛ս **Бернс Р.** Что такое Я-концепция. Психология самосознания. Самара, 2003, էջ 334-335:

⁷ Տե՛ս **Джеймс У.** Личность. Психология самосознания. Самара, 2003, էջ 7-14:

⁸ **Рубинштейн С. Л.** Бытие и сознание. Человек и мир. СПб., 2003, с. 353.

գործունեության հետ ինքնագիտակցության անխզելի կապը, ինչպես նաև արտաքին աշխարհի հետ ունեցած սերտ փոխազդեցությունը⁹: Մարդու վարքը մշտապես հարաբերակցվում է իր մասին ունեցած պատկերացումներին, իր «ես-պատկերին»: Չնայած այն հանգամանքին, որ անձի «ես-պատկերը» ընդգրկում է որոշակի բաղադրիչներ, այնուամենայնիվ, պայմանավորված միջավայրով ու անձի հոգեբանական վիճակով, այդ բաղադրիչների բովանդակությունները փոփոխվում են: Ինքնագիտակցության ձևափոխման հարցում Ի. Ս. Կոնը կարևորում է նաև խմբի ներսում անձի զբաղեցրած դերերը:

Համաձայն Ա. Ն. Լեոնտևի և Վ. Ս. Մերլինի՝ ծագումնաբանորեն առավել վաղ հանդես է գալիս սեփական անձի նույնականության գիտակցումը, որին հաջորդում են սեփական ես-ի, ապա սեփական հոգեկան հատկությունների գիտակցումն ու սոցիալ - բարոյական արժևորումը: Ըստ նրանց՝ ինքնագիտակցության առարկա են դառնում հոգեկան այն հատկությունները, որոնցով պայմանավորված է անձի գործունեության հաջողությունը, և միայն զարգացման առավել բարձր փուլերում սեփական հատկությունների գիտակցումը վերածվում է ինքնուրույն նպատակի¹⁰: Խոսելով գիտակցության և ինքնագիտակցության մասին՝ Լեոնտևը նշում է, որ «... կարևոր հարցերից մեկն ինքն իրեն որպես անձնավորություն գիտակցելն է: Հոգեբանության մեջ այն սովորաբար դիտվում է որպես ինքնագիտակցություն և նրա զարգացման գործընթաց»¹¹: Անդրադառնալով ինքնագիտակցության գործընթացում անձի գիտելիքների ձևավորմանը՝ նա նկատում է, որ «...անհատական գիտակցության մեջ արտաքինից յուրացվող նշանակությունները տարբերակում և միավորում են անձի զգայականության երկու տեսակներ՝ արտաքին իրականության զգայական պատկերներ, որոնցում իրականանում է անհատի գործունեությունը, և դրդապատճառների ու դրանց հետևում թաքնված պահանջումներն իրականացնելու գործունեության կամ անբավարարվածության զգայական ապրման եղանակներ...»¹²: Նա ինքնավերաբերմունքն անվանում է «ես»-ի իմաստ, որի հիմնական գործառույթը կյանքում ամեն ինչ լավ կամ վատ լինելու ազդանշան տալն է: Ուստի կարող ենք ասել, որ ինքնագիտակցությունը կայանում է անձի կողմից սեփական գործունեությունը գիտակցելու և ամենից առաջ ուրիշներին ճանաչելու, արտաքին աշխարհի հետ ունեցած փոխհարաբերությունները գիտակցելու միջոցով: Ներգործելով արտաքին աշխարհի վրա և փոխելով այդ աշխարհը՝ մարդը սկսում է իրեն գիտակցել որպես իմացական և գործնական ակտիվ սուբյեկտ:

Խորհրդային ականավոր հոգեբան, հոգեկան բարձրագույն գործառույթների պատմամշակութային զարգացման հայեցակարգի հիմնադիր Լ. Ս. Վիգոտսկին, խոսելով ինքնագիտակցության ծագումնաբանության մասին, գտնում է, որ անձի տևական զարգացման ընթացքում ինքնագիտակցության ձևավորումը մի որոշակի պատմական փուլ է, որի ընթացքում ան-

⁹ Տե՛ս **Кон И. С.** В поисках себя. Личность и самосознание. М, 1984, էջ 151:

¹⁰ Տե՛ս **Мерлин В. С.** Структура личности: характер, способности, самосознание. 1990, էջ 87:

¹¹ **Леонтьев А. Н.** Деятельность. Сознание. Личность. М, 1977, с. 226.

¹² Նույն տեղում, էջ 153:

ցումը գիտակցության մեկ կառույցից մյուսը իրականանում է բառի նշանակության զարգացման, ընդհանրացման շնորհիվ: Ըստ նրա՝ ընդհանրացումների զարգացման մակարդակով է պայմանավորված գիտակցության իմաստային կառուցվածքի փոփոխությունը, որը և հանգեցնում է գիտակցության կառուցվածքի վերակառուցման՝ կազմելով անձի հոգեկան զարգացման էությունը¹³:

Գիտակցության և ինքնագիտակցության պատմական զարգացման հիմնահարցի ուսումնասիրություններով է զբաղվել նաև Ա. Գ. Սպիրկինը, համաձայն որի՝ մարդու գիտակցության ծագումն ու զարգացումը տեղի են ունեցել աշխատանքային գործունեության շնորհիվ, իսկ ինքնագիտակցությունը՝ սոցիալական ու միջանձնային հարաբերությունների ընթացքում: Ըստ նրա՝ ինքնագիտակցության առաջացումով մարդը ճանաչեց ինքն իրեն, իր հարաբերություններն աշխարհի ու այլոց հետ: Սպիրկինը նշում է. ««Ես»-ը նախ և առաջ հանդիսանում է որպես գիտակցության սուբյեկտ և դրա ինտեգրալ ամբողջականության հոգեկան դրսևորում: «Ես»-ը ներկայանում է հոգեկան կյանքի կարգավորող, հոգու ինքնակառավարող ուժ. սա այն է, ինչ մենք դրսևորում ենք աշխարհի, այլոց և ինքներս մեր հանդեպ՝ ինքնագիտակցության, ինքնագնահատականի և ինքնաճանաչման միջոցով»¹⁴: Խոսելով այս մասին՝ Վ. Ն. Մյասիշևը նույնպես տալիս էր այն գաղափարը, համաձայն որի՝ «յուրաքանչյուր մարդ իր ծննդյան օրից ձևավորում է որոշակի սուբյեկտիվ վերաբերմունք իրականության բոլոր կողմերի նկատմամբ»¹⁵:

Ա. Գ. Սպիրկինի և Ի. Ի. Չեսնոկովի աշխատություններում ինքնավերաբերմունքը ինքնաճանաչման և ինքնավերահսկման հետ միասին ինքնագիտակցության բաղադրիչներից մեկն է: Ի. Ի. Չեսնոկովի կարծիքով, ինքնավերաբերմունքի՝ որպես ինքնագիտակցության գերզգայական բաղադրիչի ձևավորումն իրականացվում է ինքնաճանաչման երկու մակարդակներում: Առաջինում հուզական-գնահատողական ինքնավերաբերմունքը առաջանում է այլ մարդկանց հետ համեմատվելու միջոցով, իսկ ինքնաճանաչման երկրորդ մակարդակում՝ «ես-ես» համեմատության շրջանակներում: Գրեթե նույն տեսակետն է առաջադրում Վ. Վ. Ստոլինը, որի կարծիքով՝ ինքնաճանաչումն անխզելի միասնության մեջ է գտնվում ինքնաճանաչման ներքին գործընթացների, իր անձի նկատմամբ հուզական-գնահատողական վերաբերմունքի և հասարակության մեջ մարդկանց փոխազդեցության ամենատարբեր ձևերի կարգավորման նկատմամբ: Նա գրում է. «Ինքնագիտակցությունը եռաձայն է: Այն ենթադրում է մտահոգություն սեփական անձի, ուրիշների և նրանցից սպասվող վերաբերմունքի նկատմամբ»¹⁶:

Յենվելով ինքնագիտակցության մասին Վ. Վ. Ստոլինի պատկերացումների վրա՝ Ս. Ռ. Պանտիլենը նշում է. «Ինքնավերաբերմունքը ո՛չ ինքնաճանաչման հետևանք է և ո՛չ էլ արձագանք «ես-պատկերի» որոշակի

¹³ Стів Вьготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти томах. Т. 4. Детская психология. М, 1984, էջ 156:

¹⁴ Спиркин А. Г. Происхождение сознания. М, 1960, с. 133.

¹⁵ Мясишев В. Н. Психология отношений // Избранные психологические труды. М.–Воронеж, 1995, с. 7.

¹⁶ Столин В. В. Самосознание личности. М, 1983, с. 165–166.

բաղադրիչներին, այլ հակառակը. ինքնաճանաչումը և ինքնավերաբերմունքը միևնույն ընդհանուր պատճառների հետևանք են, որոնք կապված չեն սուբյեկտի և նրա գործունեության հետ, և միայն երկրորդ դեպքում երևութաբանական փոփոխված ձևերով առանձին ինքնագնահատականները կարող են ընկալվել սուբյեկտի կողմից, որոնք ընդունակ են ծնելու նրա իրական ինքնավերաբերմունքը: Այստեղից՝ «ինքնավերաբերմունքը» սուբյեկտի համար կարող է հասկացվել որպես գիտակցության մակերևութին գտնվող, որպես «ես»-ի անձնային իմաստի անմիջական-երևութաբանական արտահայտություն: Ընդ որում, «ես» իմաստի ապրումների յուրահատկությունը առաջանում է սուբյեկտի իրական կենսակերպից, հասարակության մեջ նրա օբյեկտիվ դիրքից»¹⁷:

Բավական հետաքրքրական է Յու. Բ. Գիպպենրեյտերի տեսակետը. ինքնագիտակցությունը բնորոշելով որպես անձի՝ ինքն իր նկատմամբ սեփական պատկեր և վերաբերմունք՝ նա գտնում է, որ ինքնագիտակցության հիմնական գործառույթներից են ինքնաճանաչումը, ինքնակատարելագործումը և կյանքի իմաստի որոնումը: Ընդ որում, նրա պնդմամբ, կյանքի իմաստի որոնումը ինքնագիտակցության կարևոր գործառույթներից մեկն է¹⁸:

Տ. Վ. Արխիրեևան ինքնագիտակցությունը մեկնաբանում է որպես ինքնագնահատման գործընթաց, իսկ արդյունքը՝ ինքնավերաբերմունք: Նա գտնում է, որ ինքնավերաբերմունքը «ես-հայեցակարգի» հուզական-գնահատող բաղկացուցիչ մասն է¹⁹:

Ելնելով Տ. Վ. Արխիրեևայի, Ս. Ռ. Պանտիլեևի, Վ. Վ. Ստոլիցինի և այլ հեղինակների մեկնաբանություններից՝ ինքնագիտակցությունը կարելի է դիտել այնպիսի գործընթաց, որի օգնությամբ մարդը ոչ միայն ճանաչում է սեփական անձը, այլև ձևավորում է սեփական անձնային իմաստը, այսինքն՝ սեփական անձի նկատմամբ վերաբերմունքը կամ ինքնավերաբերմունքը, ինչը նշանակում է, որ ինքնագիտակցությունը ձևավորում է նաև ինքնավերաբերմունք:

«Ինքնավերաբերմունք» հասկացության ուսումնասիրության շրջանակներում հետաքրքրական են Վ. Մ. Բեխտերևի՝ անգիտակցականի պաշտպանական մեխանիզմների մասին տեսությունը: Բեխտերևը գիտակցության սահմանները բնութագրելիս գրում է. «Գիտակցության բարձրագույն աստիճանը պետք է ճանաչվի ներաշխարհի այն վիճակը, որտեղ անձն ընդունակ է գիտակցության ոլորտ ներմուծել նախկինում ունեցած այս կամ այն պատկերացումները և հաշվետվություն տալ տեղի ունեցող երևույթների մասին: Սակայն մարդու պատկերացումների մեծ մասը մնում է անգիտակցից ոլորտում ... գիտակցականի և անգիտակցականի միջև տեղի ունեցող փոխանակումը մշտապես մնում է հայտնի շարունակական կապ: Միայն շարունակական կապի առկայությամբ կարելի է բացատրել մեր կողմից նախկին պատկերացումների ճանաչման ընդունակությունը»:

¹⁷ Пантйлеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. М, 1991, с. 121–122.

¹⁸ Ст'у Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. М, 2002, էջ 229–232:

¹⁹ Ст'у Архиреева Т. В. Влияние родительского воспитания на самоотношение младшего школьника // «Вопросы психологии», 2006, № 3, էջ 67–77:

ընդ»²⁰: Վ. Ս. Բեխտերևի նկարագրած ներաշխարհը կարելի է անվանել ինքնավերաբերմունք այն դեպքում, երբ մարդը գիտակցության ոլորտ է ընդգրկում իր մասին ունեցած պատկերացումները:

Ինքնավերաբերմունքի էությունը վերլուծելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել նրա առարկայական բովանդակությունն ու ուղղվածության բնույթը:

Այսպես, ինքնավերաբերմունքի կապակցությամբ Ն. Գ. Այվարովան կարծում է, որ այն «... ինքնաճանաչման հիմնական բաղադրիչներից մեկն է, որը սեփական անձի գիտակցված, իմացական ընկալման և գնահատականի հիման վրա արտահայտվում է որպես սեփական «ես»-ի նկատմամբ կայուն կարծիքի և զգացմունքների համակարգ: Այն պայմանավորում է անձի նոր վարքագիծը, դառնում հասարակայնացման գործոն: Միևնույն ժամանակ, ինքնավերաբերմունքը հանդես է գալիս որպես հասարակայնացման գործընթացների արդյունք»²¹: Հեղինակը, անդրադառնալով ինքնավերաբերմունքի բովանդակությանը, նշում է. «Ինքնավերաբերմունքը ներառում է ինչպես իրական, այնպես էլ իդեալական «ես»-ը, այսինքն՝ մեր պատկերացումները այն մասին, թե ինչպիսին պետք է լինենք»²²:

Ինքնավերաբերմունքի բնույթը, չսահմանափակվելով անձի ինքնագիտակցությամբ և ներաշխարհով, դրդապատճառների միջոցով կապվում է սուբյեկտի իրական կենսագործունեության հետ:

Համաձայն Ն. Ի. Սարջվելաձեի, ինքնավերաբերմունքը ներառում է ինքնագիտակցությունը, ինքնաճանաչումը, ինքնագնահատականը, սեփական անձի նկատմամբ հուզական վերաբերմունքը, ինքնավերահսկումը և ինքնակարգավորումը: Սարջվելաձեն «ինքնավերաբերմունք» հասկացությունը դիտում է որպես ինքնագիտակցություն, ինքնագնահատականի հիմնային հարաբերական հասկացություն, որն արտացոլում է անձի ներաշխարհը: Ընդ որում, գոյություն ունի երկու գոյ՝ սուբյեկտ և օբյեկտ, որոնց միջև առկա են որոշակի հարաբերություններ՝ սուբյեկտ-օբյեկտային և սուբյեկտ-սուբյեկտային: Իմացական տեսանկյունից սուբյեկտ-օբյեկտային ինքնավերաբերմունքը ներառում է ինքնաընկալման գործընթացը, հասկացությունների ձևավորումը և սեփական հատկությունների վերաբերյալ գնահատողական դատողությունները: Սեփական անձի նկատմամբ օբյեկտային եղանակի շրջանակներում առաջացած հույզերը հանդես են գալիս ներքին դիտորդի դերում, ինչը համապատասխանում է սեփական անձի, ինչպես նաև անձնային, արժեքավոր նպատակի հասնելու միջոցներին: Ինչ-որ նպատակների հասնելու տեսանկյունից դրական հույզերը կապված են սեփական արդյունավետության մակարդակի բարձրացման, իսկ անբավարարվածությունը՝ դրա իջեցման հետ: Եթե օբյեկտային ինքնավերաբերմունքի դեպքում սուբյեկտ-դիտորդի դիրքը ունի «մյուսներից դեպի սեփական անձը» ուղղվածություն, ապա սուբյեկտ-սուբյեկտային մոտեցման դեպքում իշխում է «հայացքը ներսից», և ուրիշի ներաշխարհի ըմբռնումը բնութագրվում է «սեփական անձից դեպի մյուսները»²³: Սարջ-

²⁰ Бехтерев В. М. Сознания и его границы. Психология сознания. СПб., 2001, с. 22–29.

²¹ Айварова Н. Г. Этнопсихологические особенности самоотношения подростков в условиях семейного воспитания: Автореф. дис. канд. психол. наук. Казань, 2001, с. 7.

²² Նույն տեղում, էջ 8:

²³ Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. Тбилиси, 1989, с. 93–95.

վելածեն նշում է, որ անձի ոչ սուբստանցիոնալ տեսանկյունից մարդկային էս-ը, նրա ինքնությունը վերացական գոյեր չեն: Ես-ը գոյություն ունի ինքնին, իսկ աշխարհի հանդեպ ունեցած հարաբերությունը անձի յուրահատկությունների արտաքին դրսևորումն է:

Ամփոփելով ինքնավերաբերմունքի վերաբերյալ տեսական վերլուծությունը՝ նշենք, որ այն դեռևս բավարար չափով և խորությամբ ուսումնասիրված չէ: Որպես ինքնագիտակցության մակարդակում ուսումնասիրվող խնդիր՝ կարող ենք ասել, որ չկա հստակ սահմանում, թե որտեղից է սկսվում ինքնագիտակցությունը, որտեղից՝ ինքնավերաբերմունքը, և որտեղ են հատվում հոգեկան այս երկու ֆենոմենները: Որոշ ուսումնասիրություններում ինքնավերաբերմունքը դիտարկվում է անձի «ես-հայեցակարգի», «ես-պատկերի» մակարդակում: Ինչպես տեսնում ենք, որոշ հեղինակներ իրենց ուսումնասիրություններում անդրադարձել են վերջինիս, սակայն այդ աշխատանքներում ինքնավերաբերմունքը որպես հոգեբանական երևույթ, ամբողջապես պարզաբանված չէ, ուստի և չկա միասնական մոտեցում:

ЛЕВОН САРГСЯН – *Изучение самоотношения на уровне самосознания личности.* – Одной из основополагающих задач современной психологии является изучение самоотношения личности. Соответствующее явление получило это название после 1970-х годов, до этого различные течения психологии изучали его на уровне самосознания личности, приспособивая к понятиям “я”, “самооценка”, “я-концепция”.

LEVON SARGSYAN – *The Study of Self-Relation on the Level of the Person's Self-Consciousness.* – One of the main fundamental problems of modern psychology is the research of the self-relation phenomenon. This particular problem was clarified in the field of psychology and that phenomenon got a name “self-relation” after the years of 1970’s, that before in the various trends of the psychological science was studied on the level of person’s self-consciousness, being equalized with the conceptions of “I”, “self-equalization”, “self-appraisal” and “I - concept”. Therefore, for the correct formation of the understanding about self-relation we consider it necessary its further study on the level of the person’s self-consciousness.